

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ποιες είναι οι προσεγγίσεις της ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες;	29
1.1. Ισχύουσες προσεγγίσεις των τεχνών στην εκπαίδευση	30
1.1.1. Διδασκαλία των τεχνών (teaching arts):	
Η τέχνη ως διδασκόμενο αντικείμενο	30
1.1.1.1. Διδασκαλία των τεχνών: Από τη θεωρία στην πράξη.	
Εφαρμογές - Παραδείγματα	32
1.1.2. Διδασκαλία μέσω των τεχνών (teaching through the arts):	
Η τέχνη ως μέσο διδασκαλίας	38
1.1.2.1. Διδασκαλία μέσω των τεχνών: Από τη θεωρία στην πράξη.	
Εφαρμογές - Παραδείγματα	41
1.1.3. Κριτική πάνω στις ισχύουσες προσεγγίσεις των τεχνών	47
1.2. Η έννοια της ενσωμάτωσης	50
1.3. Η έννοια της αισθητικότητας	53
1.4. Προτεινόμενη προσέγγιση: Αισθητική διδασκαλία (aesthetic teaching)	56
1.4.1. Αισθητική διδασκαλία: Από τη θεωρία στην πράξη.	
Εφαρμογές - Παραδείγματα	61
1.5. Σύνθεση των προσεγγίσεων της ενσωμάτωσης των τεχνών. Παραδείγματα	68
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ποιοι είναι οι στόχοι της ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες;	79
2.1. Σύγχρονα θεωρητικά στοιχεία περί μάθησης στο σχολείο	80
2.2. Οι τέχνες ως παράγοντες μάθησης	84

2.2.1.	Οι τέχνες ως παράγοντες πολύπλευρης μαθησιακής εμπλοκής	88
2.3.	Πολλαπλά είδη μαθησιακής εμπλοκής κατά την ενσωμάτωση των τεχνών: Από τη θεωρία στην πράξη. Εφαρμογές - Παραδείγματα	90
2.4.	Σύνθεση των στόχων της ενσωμάτωσης των τεχνών. Παραδείγματα	106

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ποιοι είναι οι τρόποι της ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες;

3.1.	Μονοτροπικότητα	117
3.2.	Πολυτροπικότητα	118
3.2.1.	Πολυτροπικότητα και ενσωμάτωση των τεχνών	119
3.3.	Πολυγραμμτισμοί	121
3.3.1.	Πολυγραμμτισμοί και ενσωμάτωση των τεχνών	124
3.4.	Πολλαπλότητα της νοημοσύνης	126
3.4.1.	Πολλαπλότητα της νοημοσύνης και ενσωμάτωση των τεχνών	130
3.5.	Ενσωμάτωση πολλαπλών πεδίων τέχνης: Από τη θεωρία στην πράξη	134
3.6.	Εφαρμογές δραστηριοτήτων ενσωμάτωσης διαφορετικών πεδίων τέχνης. Παραδείγματα	137
3.7.	Σύνθεση των τρόπων της ενσωμάτωσης των τεχνών. Παραδείγματα	140

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Σύνθεση μιας πολυεπίπεδης, πολύπλευρης και πολυτροπικής ενσωμάτωσης των τεχνών

4.1.	Κριτήρια σχεδιασμού δραστηριοτήτων ενσωμάτωσης των τεχνών	171
4.2.	Παράδειγμα προγράμματος δραστηριοτήτων ενσωμάτωσης των τεχνών	173

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

181

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

189

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

225

ΠΙΝΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Πίνακας 1.	Δραστηριότητες διδασκαλίας τέχνης	34
Πίνακας 2.	Δραστηριότητες διδασκαλίας μέσω των τεχνών	43
Πίνακας 3.	Δραστηριότητες αισθητικής διδασκαλίας	63
Πίνακας 4.	Δραστηριότητες πολυεπίπεδης ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες	71

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Πίνακας 5.	Δραστηριότητες σωματικής-αισθητηριακής εμπλοκής	93
------------	---	----

Πίνακας 6. Δραστηριότητες συναισθηματικής εμπλοκής	96
Πίνακας 7. Δραστηριότητες νοητικής εμπλοκής	99
Πίνακας 8. Δραστηριότητες κοινωνικής εμπλοκής	102
Πίνακας 9. Δραστηριότητες πολύπλευρης ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες	108

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Πίνακας 10. Δραστηριότητες εικαστικών	142
Πίνακας 11. Δραστηριότητες σωματικής έκφρασης	144
Πίνακας 12. Δραστηριότητες μουσικής	147
Πίνακας 13. Δραστηριότητες θεάτρου	150
Πίνακας 14. Δραστηριότητες λογοτεχνίας - συμβολικού λόγου	153
Πίνακας 15. Δραστηριότητες τέχνης με τη χρήση Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ)	155
Πίνακας 16. Δραστηριότητες πολυτροπικής ενσωμάτωσης των τεχνών στις διδακτικές διαδικασίες	162

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Πίνακας 17. Πρόγραμμα δραστηριοτήτων τέχνης ενσωματωμένων στη διδασκαλία του /α/	176
---	-----

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΑΡΤΕΣ

1. Από τις ισχύουσες προσεγγίσεις προς την αισθητική διδασκαλία	67
2. Οι προσεγγίσεις της ενσωμάτωσης των τεχνών	77
3. Οι στόχοι της ενσωμάτωσης των τεχνών	115
4. Οι τρόποι της ενσωμάτωσης των τεχνών	169
5. Ενσωμάτωση των τεχνών στην εκπαίδευση	186

ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ

1. «Πίνακας για το δωμάτιό μου»	34
2. «Διακοπές μέσα σ' ένα α»	43
3. «Αναπηρικό καροτσάκι»	63
4. «Το μπλε α»	71
5. «Το α είναι η φίλη της Άριελ της γοργόνας»	93
6. «Ένα α που έβλεπε τα πάντα»	96
7. «Το α χαίρεται γιατί είναι στο όνομά μου»	99
8. «Η μαμά και ο μπαμπάς»	102
9. «Το α είναι έξυπνο σαν τον Αααααϊνστάαααϊν»	108
10. «Σε έναν κόσμο με όλο α, εγώ κι ο Μάκης ο αδελφός μου»	142
11. «Τερατάκι»	144
12. «Το α είναι ρομαντικό»	147
13. «Μπάλα μπόουλινγκ»	150
14. «Το α σκουληκαντέρα»	153
15. «Μια καλή πριγκίπισσα με κορώνα»	155
16. «Τι βλέπουμε μέσα από το α»	162
17. «Το όνειρο του α»	176

Πρόλογος

ΚΙΝΗΤΡΑ
ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

Το διαρκές βίωμά μου εδώ και πολλά χρόνια, αυτό που σχετίζεται με την υποτίμηση της εκπαιδευτικής δύναμης των τεχνών στη χώρα μου και διεθνώς, αποτέλεσε την κύρια αιτία για να γράψω αυτό το βιβλίο. Το γεγονός ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες το φαινόμενο αυτό φαίνεται να επιδεινώνεται, τόσο στην Ελλάδα (μείωση των ωρών διδασκαλίας των τεχνών στο ελληνικό δημοτικό σχολείο, Προεδρικό διάταγμα, ΦΕΚ 109/Α/1-8-2017) όσο και διεθνώς (Colleen, 2015), μεγέθυνε το κίνητρό μου για την παρούσα συγγραφή και το μετέτρεψε σε πιεστική ανάγκη.

Για λόγους οικονομίας χρόνου και πόρων, στα σύγχρονα προγράμματα σπουδών της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης δίνεται έμφαση στις ενότητες που συνοψίζονται στο ακρωνύμιο STEM (Sciences, Technology, Engineering, Mathematics), δηλαδή στις Φυσικές Επιστήμες, την Τεχνολογία, τη Μηχανική και τα Μαθηματικά. Με επισφαλή κριτήρια, τα πεδία αυτά θεωρούνται ως μοχλοί βιοπορισμού για τους πολλούς. Αναπτύσσεται ένα σκεπτικό κοντόφθαλμο και κατ'επίφαση δημοκρατικό, στη βάση του οποίου χωρίζονται τα απαραίτητα να διδαχθούν από τα μη αναγκαία. Παραλείπονται, έτσι, πεδία που σέβονται τη σύνθετη φύση των διδασκόντων και των διδασκομένων, πεδία που προετοιμάζουν τα άτομα αυτά για τον πολύπλοκο και απρόβλεπτο χαρακτήρα των περιβαλλόντων μέσα στα οποία καλούνται να προσαρμόζονται, να μαθαίνουν, να εργάζονται, να ζουν...

Το εκπαιδευτικό πρόσταγμα περί συνεργασίας της Επιστήμης με την Τέχνη, ζωντανό ήδη από τα έργα του Leonardo da Vinci και τους στοχασμούς του Ταρκόφσκι, μοιάζει σήμερα να μην τροφοδοτείται με εκπαιδευτική ενέργεια. Φαίνεται να ξεχνιέται ότι:

- με τη συμβολή της Τέχνης ο επιστήμονας μπορεί να καλλιεργεί με μοναδικό τρόπο τις δημιουργικές του δυνάμεις,
- με τη συμβολή της Τέχνης ο επιστήμονας εξυψώνεται πνευματικά και ευαισθητοποιείται ως προς την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής,
- τα επιστημονικά επιτεύγματα εκλύουν την καινοτόμα δύναμη ενός καλλιτεχνήματος,
- ο επιστήμονας και ο καλλιτέχνης συμπληρώνουν και εξελίσσουν τη γνώση μας για τον κόσμο,
- «η ομορφιά είναι αλήθεια και η αλήθεια είναι ομορφιά» (απόσπασμα από το ποίημα του John Keats με τίτλο *Ωδή σε μια ελληνική υδρία*).

Θεωρώ νησίδα ελπίδας τη σύγχρονη ακαδημαϊκή μελέτη του θέματος της παιδαγωγικής αξιοποίησης των τεχνών ως απαραίτητων και μοναδικών τρόπων αντίληψης και ερμηνείας του κόσμου (Adams & Owens, 2016· Best, 1993· Craft, 2001, 2005· Duma & Silverstein, 2018· Eisner, 2002· Girod, Rau & Schepige, 2003· Greene, 2001· Hetland, Winner, Veenema & Sheridan, 2013· Marshall, 2015· Parsons & Blocker, 1993· Seidel, Tishman, Winner, Hetland & Palmer, 2009· Uptis, 2011· Vygotsky, 1997). Στη βάση της παιδαγωγικής σημαντικότητας που ο Dewey (1934) είχε αποδώσει στην αισθητική εμπειρία από τις αρχές του 20ού αιώνα, έχουν αρχίσει σήμερα να ακούγονται οι πρώτες φωνές για την εξέλιξη της εκπαίδευσης STEM σε STEAM, με το A που προστίθεται να είναι το αρχικό των τεχνών (Arts) (Liao, 2016· Patton & Knochel, 2017· Sousa & Pilecki, 2013· Zimmerman, 2017). Ωστόσο, αυτές οι φωνές προς το παρόν είναι δειλές και η ενίσχυσή τους αναγκαία.

ΤΙΤΛΟΣ

Στο βιβλίο αυτό στοχεύω στη διευκόλυνση των ατόμων που καλούνται να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν το εγχείρημα για το οποίο υιοθετείται ο όρος **ενσωμάτωση των τεχνών στην εκπαίδευση**. Η πολυπλοκότητα του ζητούμενου αυτού φαίνεται ήδη από τις έννοιες των λέξεων του τίτλου (*Ενσωματώνοντας, Τέχνες, Εκπαίδευση*). Από τη μια μεριά, οι **Τέχνες** μέσα από διαδικασίες δημιουργικές και απρόσμενες βοηθούν το άτομο να αποτυπώνει την αίσθηση, τη φαντασία, το όραμα, το συναίσθημα και την ατομική, ακόμη και αυθαίρετη αντίληψή του για τον κόσμο. Από την άλλη, η **Εκπαίδευση** μέσα από διαδικασίες προγραμματισμένες, συστηματικές και ελεγχόμενες οδηγεί το άτομο να κατακτά ρεαλιστικές γνώσεις, να αναπτύσσει συγκεκριμένους ορθολογιστικούς τρόπους σκέψης και να υιοθετεί κοινωνικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς. Η μελέτη που ακολουθεί δεν αρκείται να κάνει αυτούς τους δύο κόσμους να συνυπάρχουν παράλληλα, ούτε απλώς να συναντηθούν ή να συν-λειτουργήσουν, ούτε καν ο ένας να ενταχθεί στον άλλο. Οι Τέχνες δεν είναι αρκετό να αποτελέσουν ένα ακόμη απαραίτητο «συστατικό» της εκπαιδευτικής διαδικασίας και να «προστεθούν» στην Εκπαίδευση. Το ζητούμενο είναι **οι Τέχνες και η Εκπαίδευση να γίνουν ένα «σώμα»**. Για τον λόγο αυτό, στη συνέχεια αναζητούνται ταυτόχρονα: (α) μια συγκροτημένη θεωρητική και μεθοδολογική βάση πάνω στην οποία ο εκπαιδευτικός θα σχεδιάζει δραστηριότητες ενσωμάτωσης της τέχνης· και (β) οι εφαρμοστικές στρατηγικές με βάση τις οποίες θα προσαρμόζει τους σχεδιασμούς του στις ανάγκες και τις συνθήκες της σχολικής ομάδας του. Προς αυτόν τον προσανατολισμό θα αναζητηθεί **μια αναβαθμισμένη ενσωμάτωση των τεχνών στην εκπαίδευση**.

ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Το κείμενο του βιβλίου περιέχει **πλαγιότιτλους**, τους οποίους υιοθετώ ως εύχρηστους υπότιτλους που υποδεικνύουν τις παραγράφους όπου μελετώνται κάποια εξειδικευμένα θέματα. Συγκεκριμένα, οι πλαγιότιτλοι υιοθετούνται για τη διευκόλυνση του αναγνώστη που αναζητά ένα συγκεκριμένο θέμα από αυτά που περιέχονται σε μια ενότητα και σε ένα κεφάλαιο. Για τον λόγο αυτό εμφανίζονται στην αρχή κάποιων παραγράφων, σηματοδοτώντας τις υποδιαίρεσεις των γενικότερων θεμάτων που εξετάζονται.

Συστηματικά, επίσης, κάνω χρήση **φράσεων και προτάσεων με έντονη γραμματοσειρά** με τις οποίες διατυπώνεται με περιεκτικό τρόπο το εκάστοτε εξεταζόμενο θέμα. Αυτό γίνεται με σκοπό ο αναγνώστης να μπορεί ευκολότερα να συγκρατήσει τα σημαντικότερα στοιχεία του κειμένου.

©dzormpalas

Εμβόλιμοι στο ρέον κείμενο του κάθε κεφαλαίου υπάρχουν **πίνακες που περιέχουν δραστηριότητες** ως παραδείγματα της εφαρμόσιμης εκδοχής των εννοιών που μελετώνται στο κεφάλαιο αυτό. Για κάθε δραστηριότητα αναφέρονται ένας ενδεικτικός τίτλος, η περιγραφή της, η κατηγορία στην οποία ανήκει σύμφωνα με τον σχεδιασμό της και είτε οι στόχοι για τους οποίους σχεδιάστηκε είτε τα αποτελέσματά της (στις περιπτώσεις που έχει εφαρμοστεί σε σχολική τάξη, πώς φάνηκε να επηρεάζει το δείγμα των παιδιών που την υλοποίησαν). Οι δραστηριότητες αυτές περιγράφονται ως σχεδιαστικά μοντέλα-τύποι, δηλαδή ως πρότυπα για αναρίθμητες παραλλαγές, ανάλογα με τις διδακτικές καταστάσεις στις οποίες εντάσσονται και ανάλογα με τα θέματα στα οποία προσαρμόζονται. Σε κάποιες περιπτώσεις, για την καλύτερη επεξήγηση ενός μοντέλου δραστηριότητας αναφέρονται παραδείγματα σχετικά με ένα συγκεκριμένο σχέδιο εργασίας ή με ένα θέμα διδασκαλίας στο οποίο η δραστηριότητα αυτή μπορεί να ενσωματωθεί ή ενσωματώθηκε κατά την εφαρμογή της.

Οι συσχετισμοί μεταξύ των διαφόρων εννοιών και θεμάτων που εξετάζονται παρουσιάζονται ως σύνοψη του κάθε κεφαλαίου σε μορφή **εννοιολογικών χαρτών**. Με αυτόν τον διαγραμματικό τρόπο αναπαρίσταται το σκεπτικό που αναπτύσσεται σε κάθε κεφάλαιο. Εννοιολογικός χάρτης υπάρχει και στο τέλος του βιβλίου, όπου παρουσιάζεται το συνολικό σκεπτικό που καθοδηγεί τη σύνθεση του ορισμού της ενσωμάτωσης των τεχνών στην εκπαίδευση.

Για την **εικονογράφηση** του βιβλίου επέλεξα να παρουσιάσω φωτογραφικό υλικό από καλλιτεχνική επιμόρφωση εκπαιδευτικών*, στην οποία, μεταξύ άλλων επιμορφωτών, συμμετείχα. Οι φωτογραφίες είναι ενδεικτικές της ατμόσφαιρας συγκέντρωσης, ροής, ψυχικής γενναιοδωρίας και ανάτασης που βίωναν οι εκπαιδευτικοί όταν μάθαιναν να ενσωματώνουν τις τέχνες στις διδακτικές διαδικασίες. Επίσης, με σκοπό να φανεί ο πλούτος των σκέψεων, των ιδεών και των συναισθημάτων που αποκτά ένα διδασκόμενο θέμα μέσα από τις τέχνες, οι σελίδες στις οποίες παρουσιάζονται μοντέλα δραστηριοτήτων διακοσμούνται από εικαστικά έργα (ζωγραφίες). Τα έργα αυτά δημιούργησαν τα άτομα που συμμετείχαν σε μία συγκεκριμένη δραστηριότητα, αυτή με τον κωδικό 17.4, η οποία περιγράφεται στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 178) ως μέρος της διδασκαλίας του γράμματος /α/. Σύμφωνα με τις οδηγίες της δραστηριότητας αυτής, οι συμμετέχοντες έγραψαν το διδασκόμενο γράφημα (του /α/) σε μια λευκή κόλλα Α4, σε όποιο σημείο και μέγεθος επιθυμούσαν, και στη συνέχεια ζωγράρισαν το περιβάλλον μέσα στο οποίο φαντάζονταν ότι υπήρχε το γράφημα ή/και το εξέλιξαν συμπληρώνοντας το σχήμα του όπως εκείνοι επιθυμούσαν. Η δραστηριότητα αυτή σχεδιάστηκε για να δώσει την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να προσεγγίσουν το διδασκόμενο γράφημα με αισθητικό τρόπο, να το ερμηνεύσουν προσωπικά και να αποδώσουν μέσω της ζωγραφικής τους συνειρμούς και τα νοήματα που τους δημιουργεί. Στο τέλος της δραστηριότητας, κάθε συμμετέχων εξηγούσε τι είχε αναπαραστήσει με αφορμή το διδασκόμενο θέμα, πώς και γιατί. Από τις αναφορές αυτές έχει προκύψει η λεζάντα που συνοδεύει την κάθε ζωγραφιά. Η δραστηριότητα εφαρμόστηκε τόσο σε παιδιά (νηπιαγωγείου, της Α΄ και της Β΄ τάξης του Δημοτικού) όσο και σε ενηλίκους μέλλοντες εκπαιδευτικούς (φοιτήτριες και φοιτητές Παιδαγωγικών Τμημάτων Προσχολικής Εκπαίδευσης σε ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας).

* Copyright φωτογραφικού υλικού 2020: Δημήτρης Ζορμπαλάς.

Είναι σημαντικό να τονίσω ότι κατά τη συγγραφή του βιβλίου επηρεάστηκα από τη συνύπαρξή μου με συγκεκριμένα άτομα. Στον πρόλογο αυτό νιώθω την ανάγκη να ξεχωρίσω την **Ευφημία Τάφα**, τη συνοδοιπόρο μου, κυριολεκτικά και πνευματικά, σε όλη την ακαδημαϊκή μου πορεία. Νιώθω τυχερή που έγινα δέκτης της ουσιαστικής της καθοδήγησης, στην οποία οφείλω ένα μεγάλο μέρος της παιδαγωγικής μου «δια-μόρφωσης». Επίσης, θέλω να αναφέρω τις ώρες φιλοξενίας που μου πρόσφερε η ακαδημαϊκή μου φίλη και συνάδελφος **Σοφία Χατζηστεφανίδου**, ώρες γεμάτες γόνιμες διαφωνίες και ανταλλαγές, που βελτίωσαν τόσο τη γλωσσική έκφραση όσο και το περιεχόμενο του βιβλίου. Ευχαριστώ, επίσης, τον Δημήτρη Ζορμπαλά, κάτοχο του copyright του φωτογραφικού υλικού, όσο και τις φοιτήτριες και τους φοιτητές του Εργαστηρίου *anima*, που μου χορήγησαν τις απαραίτητες άδειες για τη χρήση των φωτογραφιών. Ακόμη, όπως κάθε συγγραφικό μου εγχείρημα, έτσι κι αυτό είναι επηρεασμένο από το μάθημα που έχω πάρει και παίρνω συνεχώς από τις φοιτήτριες και τους φοιτητές μου, ένα μάθημα που συνοψίζεται στο σύνθημα που διάβασα κάποτε στον εξωτερικό τοίχο του κυλικείου στην Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου: «**Για να μπορώ να ονειρεύομαι, πρέπει να μένω ξύπνια**».

Τέλος, το βιβλίο αφιερώνεται στην Τάτα, τη μητέρα μου, στην οποία οφείλω ό,τι κατέχω και ό,τι είμαι.